

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

"Nattfrieri" i modern tid. 11–12-åringar på party 1985. Skillnaden är inte så stor vid en jämförelse med hur ungdomarna förr i tiden lärde känna varandra. Att sova tillsammans med kläderna på fungerar lika bra idag.

"En utvald liten skara är bjuden... Flickorna delar in klassen i tre grupper: poppisgänget, de normala och mesarna... Bara de som är poppis blir bjudna. Dessutom måste man vara tillsammans med någon. 'Jag tänker så här' säger en pojke. 'Jag vill inte vara som dom. Man måste vara tuff, för att få vara med – verkar det, klå upp folk, ha många tjejer... Bläää.' Alla som är bjudna ska bidra med tio kronor till godis, chips och läsk."

Ur boken "I Brytningstid", 1991, ett samarbete mellan författaren Per Strandberg och fotograferna Cecilia Borggård och Maud Nycander som följt en skolklass i Sättra i södra Stockholm från årskurs 6–8. Foto Cecilia Borggård/MIRA.

GÅ UT OCH FRIA

Lena Kättström Höök

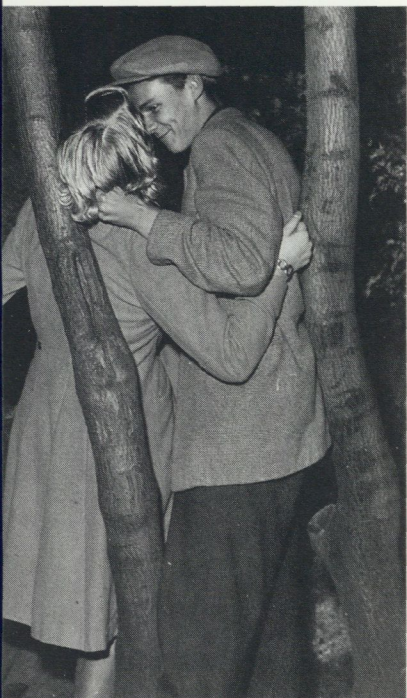
Då en pök to på å tyckt om e stors, smög han se upp sent och gick utpå. Låg uppå fälln hennes och klappe na fint och viske go ol. Sängkamraten hennes vänne se mot väggen och läss int hör nå. Så täles ma mä oss imilla och sen sa ma åt förällran. Storssa väve nå fint och bann vanta och tocke och pöjkan skar fin sleva och kråte och måle e töusskrin. Ofta köft han ett ta en storsnickar. Så la han i setjesplagg och marsnespresenta och gav a.

(Då en pojke tog på och tyckte om en flicka, smög han sig upp sent och gick utpå. Låg uppå fällen hennes och klap-pade henne fint och viskade "goa" ord. Sängkamraten hennes vände sig mot väggen och låtsades inte höra något. Så talades vi vid oss emellan och sedan sa vi åt föräldrarna. Flickan vävde något fint och stickade vantar och sådant och pojken skar fina slevar och kretade och målade ett tös-skrin. Ofta köpte han ett av en storsnickare. Så lade han i silkes-sjalett och marknadspresenter och gav henne.)

Så sammanfattade Brita Söderberg, i Offerdals socken i Jämtland, född 1849, ungdomarnas väg från den första bekantskapen till förlovningen. (E.U. 34295)

Ungdomar har i alla tider haft behov av att träffas ostört, utan inblandning av föräldrar eller andra vuxna. Hur man har löst det har naturligtvis berott på när, var och hur man har levt.

Vi ska nu ta en titt på hur ungdomarna i den svenska allmogen gjorde under framför allt 1800-talet.

Det har inte alltid varit lätt för ungdomar att hitta platser för sin kurtis. Och egentligen var det lättare förr, när nattfrierierna på landsbygden ägde rum. Då hade ungdomarna möjligheter att träffas och lära känna varandra inomhus, fast under strikt reglerade former förstås. Bildens par från 1940-talet har det lite besvärligare, men att de trivs ändå går inte att ta miste på.

Foto Aftontidningen fotograferna. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

SYNEN PÅ UMGÄNGET MELLAN KÖNEN

Att visa varandra ömhetsbetygelser i dagsljus eller i andras åsyn var oftast otänkbart. Något sådant ansågs både genant och löjeväckande. Det kunde till och med räknas som en skam om en pojke och en flicka pratade med varandra mitt på ljusa dagen. Och en man som öppet sökte en kvinnas sällskap bar sig omanligt åt enligt den allmänna meningen.

I en uppteckning från Urshults socken i Småland berättar Amanda Mård, född 1875, att en flicka aldrig kunde gå ut och gå med en pojke annat än då de gick från lekstugorna (E.U. 20759). Med lek- eller dansstugor menades helt enkelt att ungdomarna skramlade ihop till en spelman och ställde till dans. På sommaren i hagar, vid vägskäl eller på broar. Vintertid i någon lånad stuga.

Från Värmland – Älgå, Järnsö och Karlunda socknar – uppges att vid 1800-talets slut var fästfolket så blyga att de knappt vågade tala till varandra i andras närvaro, ifall de råkades under utarbetet om dagarna. En annan uppteckning, också från Värmland, från Köla socken, handlar om samma fenomen:

För omkring en mansålder sedan förekom knappast, att en gosse och flicka, "som hade något ihop", gick i följe på dagen. De till och med undvek varandra och vaktade sig för att uttala eller lägga sina känslor i dagen för sin omgivning.

NATTLIGT FRIERI I SAMLAD TROPP

Ja, hur bar de sig då åt för att träffas? På dagen verkar det ju ha varit uteslutet. Dessutom var ju arbetet hårt och arbetsdagen lång. Då återstår natten, särskilt lördagsnatten som föregick den för det stora flertalet lediga söndagen. I norra Sverige var det allmän sed att den manliga ungdomen friade hos de ogifta flickorna om helgdagsnätterna. *Pojksolen* kallades skämtsamt månen som lyste upp deras friarfärd. Det var inget formellt frieri, utan snarare en inledande procedur, helt enkelt ett sätt att lära känna varandra och eventuellt hitta en äktenskapspartner. Det nattliga frieriet gick till så att byns unga män drog runt i en samlad tropp och besökte de giftasvuxna flickorna, som låg nedbäddade i något av gårdens uthus. Allteftersom någon pojke dröjde sig kvar för att sova hos en flicka blev gruppen mindre och mindre. Paret i sängen förut-sattes ligga och småprata, hon under fällen och han ovanpå. Om

Vägar och vägkorsningar har i alla tider hört till ungdomarnas favoritmötesplatser. I det gamla bondesamhället var det ofta i vägkorsningen man ställde till med dans. För att träffas måste ungdomarna i senare tid liksom förr ofta ut och gå eller åka på vägarna. Här kunde man göra upp om kvällens vidare öden och fanns det inget annat alternativ fick man nöja sig med vägen. På bilden ses några ungdomar från sent 1950- eller tidigt 1960-tal. Foto A-Bild Presservice. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

man fattade tycke för varandra framväxte efter hand enskilda besök, och sedan var inte steget långt till att befästa förbindelsen. På vissa ställen hette det att man *gjorde visst*, det vill säga man visade öppet att man hörde ihop. Annars förekom det också att mer formella förlovningar och trolovningar föregick själva äktenskapet.

Att på detta sätt kunna träffas i skydd av mörkret under *friarkvällarna* var naturligtvis något som i hög grad underlättade umgänget mellan könen. Det blev möjligt att pejla den tilltänkta känslor även för blyga ynglingar, och det utan att behöva tappa ansiktet eller över huvud taget klä sina känslor i ord. Om flickan inte ville veta av en bestämd friare kunde hon på ett enkelt sätt göra honom uppmärksam på detta genom att vända honom ryggen. Ett väl så tydligt språk.

Men för en del unga män kunde blygheten ändå vara så stor att den hindrade dem från att närma sig flickan. Från Färnäs i

Mora socken i Dalarna berättar Olav Holknekt, f. 1903: "Rull Jan-
nes satt på sängkanten och tittade på kullan hela natten. När han
gick så sa han: 'Jag skulle hit och höra, om du velat dra krok'."
(ULMA 1877)

Blygheten i kombination med de ovan nämnda åsikterna om
umgänge vid dagsljus kunde leda till att man varken hälsade på
eller såg åt flickan som man delat säng med om man stötte ihop
på dagen. Ett exempel på det har vi, också från Färnäs i Mora:
"Karl hade varit hos en kulla på söndagsnatten. När vi mötte henne
på måndagsmorgonen – vi kom körandes på trillan – så vände de
bort ögonen båda två". (ULMA 1877)

*När bilismen blev vanligare
bland gemene man på 1950-
talet fick ungdomarna det lät-
tare att lära känna varandra
någorlunda ostört. Hade man
inte en egen bil kunde man
kanske få låna pappas. Yng-
lingar som hade tillgång till bil
hade klart bättre utgångsläge
än de andra när det gällde att
träffa flickor. Foto Foto-Hern-
ried.*

Hur det egentligen stod till med "sedligheten" vid dessa nattbesök har det rätt delade meningar om, både i det samtida samhället och hos senare forskare på modet. Oftast anses att den sociala kontrollen i ungdomslaget var så stark att den inte tillät några övertramp. Sedan måste man skilja på i vilket stadium av frieriet man befann sig, om det var i den kollektiva begynnelsefasen eller i det efterföljande enskilda frieriet då man gick till en särskild flicka.

Av befolkningen i byarna ansågs det nattliga friandet sällan som "oanständigt". Från Delsbo sn i Hälsingland berättade Brita Häll 1912:

Gossarna och flickorna voro inte generade för att de lågo hos varandra, ty det tyckte man var en heder. Och man brukade säga, "hvarför kan inte hon få gosse, en så treflig stinta". Man var uppriktig och dygdesam. Fanns det stintor som voro osedliga, dem ville ingen karl ligga hos för sitt ryktes skull. Det var bara skrot och smygare, som kunde gå till dem. Och lika tocket var det med en gosse; om han var okynnig, då ville ingen riktig flicka ligga med honom. (HA)

Från samma landskap, från Södenö, Hälsingtuna sn, meddelade Helena Jonsson f. 1856:

Man gick från gård till gård. Flickorna ville gärna att pojkarna skulle komma till dem på detta sättet. Det var rent av skamligt för en flicka, som inte fick sådana påhälsningar en lördagskväll. (E.U. 4400)

Numera är *nattfrieri* en allmänt brukad "vetenskaplig" benämning på seden i Sverige. Men det verkar inte som om det uttrycket någonsin användes av dem som utövade traditionen. Namnet får nog i stället tillskrivas normannen Eilert Sundt som myntade beteckningen "nattefrieri" i en undersökning av sedlighetsstillståndet på den norska landsbygden under 1850-talet. Termen har sedan med förkärlek använts av svenska folklivsforskare som ett samlat begrepp på seden.

De folkliga benämningarna på traditionen är många. Här följer några exempel; *gå och fria, gå ut och fria, gå ut på, gå ut på byn, gå på roten, nattgång, nattlöperi, ligga på hjällen, frining, gå på ligg, ropa på jänten, köjt nä kullum, gå på brannvakt, gå på domp.*

Att uppvakta flickor kollektivt under dygnets mörkare del har förekommit i olika former. Serenader i fria luften är en variant. Att uppvakta med serenader har på sina håll levt kvar långt in på 1900-talet. På bilden syns några Uppsalastudenter, troligen på 1960-talet, med sång inbjuda en flicka att komma på vårbalen. Att hon accepterar inbjudan syns i det tända ljus hon ställt i fönstret. Foto K.W. Gullers.

EN UTBREDD SED

Från 1600- och 1700-talen finns nattlöperiet dokumenterat på många håll, men spår finns redan i den nordiska balladdiktningen på 1400- och 1500-talet. Till exempel i den svenska balladen "Kämpe-
n Grimborg":

Grimborg han klappar med fingre[n]a små,
Ach! skiöna Jungfru tag låset [if]rån,

Ingen hafwer jag med stämme lagt,
Och ingen släpper jag in om natt,

Det kollektiva nattfrieriets utbredning i Sverige under 1800-talet sammanföll med fäbodbrukets områden i Norrland och norra Svealand. Vallkullorna och stintorna levde här ett ganska självständigt liv utan betydande föräldrakontroll. Och de sociala skillnaderna var inte heller så stora. De flesta var självägande bönder, även om markerna inte var särskilt omfattande. Olikheter mellan norra och södra Sverige hänger även på sina håll samman med skillnader i arvsystem och skiftesreformernas genomslagskraft. I Dalarna till exempel där seden att gå ut och fria varit fast rotad långt fram i tiden, fanns många stora byar kvar som inte hade splittrats genom skiften, och detta underlättade friandet. Det var lätt att gå runt byn och att få ihop tillräckligt med ungdomar. I landets södra delar fanns det nattliga frieriet kvar i form av enskilda besök. I Norrland kunde ungdomar från ett större område träffas under särskilda "ungdomshelger" i kyrkbyarna. Pingst och Mickelsmäss var två stora ungdomshelger.

Traditionen med nattliga frierier var tidigare mer utbredd både geografiskt och socialt. För den nordiska adelns del tycks seden ha försvunnit under 1600-talet. Längst verkar den ha levt kvar i Dalarna, där den fortfarande förekom på 1930-talet.

Utanför Sverige har de nattliga frierierna förekommit i olika former i Norge och Danmark samt i Finlands och Estlands svenskbygder. Seden tycks också ha förekommit i Centraleuropa och i de keltiska randområdena i Skottland, Wales och Bretagne. Emigranter tog med sig sederna till USA, där de gått under benämningen *bundling*.

De statliga och kyrkliga myndigheterna har upprepade gånger försökt stävja seden. Det var framför allt under 1600- och 1700-

Ungdomarna i Norrland kunde träffas i kyrkstäderna vid särskilda ungdomshelger. Följande bildsvit är ur Nordiska museets film "Kyrkhelg", från Nederhuleå och Öjeby kyrkstäder på 1920-talet. Regi Gunnar Ullenius. Foto Gustaf Boge.

a. I smågränderna samlas pojkarna kring literbuteljen för att stärka sig inför frieriet.

b. Fönsterfrieriet har börjat.

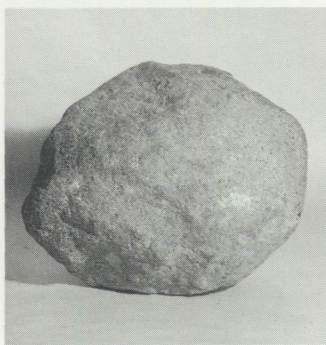
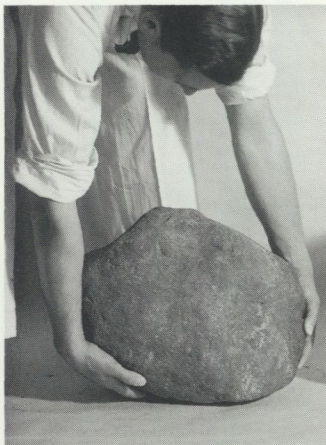

c. Flickorna tar emot uppvaktningen innanför fönstret. Men de har ännu inte bestämt vilka som ska få komma in.

d. De utvalda friarna har kommit in och man umgås på sängkanten "under lek och glam".

talen man lade ner stor möda på detta. I Mora i Dalarna gick man så långt att man förbjöd förekomsten av hjällar (sovhyllor) i fähusen för att på så sätt få friningen att upphöra. Andra metoder var böter eller skamstraff i form av gatlopp. Men uppenbarligen skiljde sig den allmänna uppfattningen bland allmogen från både kyrkans och statsmakternas. Nattfrieriet bestod, och i Mora hade man endast lyckats utrota själva hjällarna.

Lyftprov av lyft- eller kampstenar kunde avgöra om man fick flyttas upp i åldersklasserna. Överst en 67 kg tung pojkasten. Drängastenen underst väger 107 kg. Från Karleby, Leksbergs socken i Västergötland. I Nordiska museets samlingar.

YNGLINGALAGET – VÄGEN IN I VUXENLIVET

I det gamla bondesamhället var det tydliga avgränsningar mellan de olika åldrarna. Det handlade mycket om vilka rättigheter och skyldigheter man hade. Männen delades vanligen upp i fyra åldersklasser: gossar, ynglingar, män och gubbar. Uppflyttningen till en ny grupp krävde att man besatt olika kroppsliga eller själsliga färdigheter och var ofta förenad med övergångsriter. En upphöjning till en ny åldersklass medförde också synbara förändringar i umgänge, nöjesliv, arbete och även i kläderna. Genom att rätt kunna hantera yxa och såg kunde till exempel en pojke få sitt första par byxor som belöning. Men kvalifikationerna kunde även ligga på ett annat plan: "Hängselbyxor fick vi först när vi började stor-skolan och hade läst katekesen", uppges från Jämtland. Även kvinnorna hade motsvarande åldersklassindelningar. Och det var till exempel stor skillnad på ogift och gift kvinnas huvudbonad. Den gifta kvinnan måste i allmänhet dölja sitt hår under en särskild käringhatt.

För att bli upptagen i ungdoms- eller ynglingalaget och få delta i frierier och ungdomarnas övriga nöjesliv krävdes att man var konfirmerad. Det skedde någon gång mellan 14–18 års ålder. Dessutom var det brukligt att man skulle *spendera*, det vill säga med pengar eller brännvin bidra till ett *supkalas*.

Först efter att man "gått fram" fick man också delta i olika vuxen-företag som exempelvis vargskall och sillfiske. Därtill var det allmänt att man tog dräng- eller pigplats först efter att ha konfirmerats.

Inom ynglingalaget kunde det till på köpet finnas en skillnad mellan *halvkarlar* och *helkarlar*. Lyftprov av särskilda *kampstenar* kunde föregå uppflyttningen. I Ångermanland förekom att ynglingarna genom brottning skulle visa sig "vara karlar", för att därefter få vara med de äldre vid nattfrierierna. Andra mandomsprov kunde vara att orka bära en tunna råg.

I Södermanland, i Öja och Vestermo socknar, fanns ett särskilt vilt ynglingalag som finns beskrivet av Rickard Dybeck i tidskriften RUNA 1865. Medlemmarna kallades Öja Bussar och var lika beundrade som fruktade. Bilden visar Dybecks rekonstruktion av bussarnas vinterdräkt. Till knäbyxorna bärs snösockor och på huvudet sitter en luden mössa av björn- eller hundskinn, med röd kulle av tyg. Håret uppges vara långt, obenat och tillbakaslaget. På en knapp på jackans vänstra sida hänger en tre fot lång påk, kallad vrensen, i ena änden försedd med en sporre. Om någon till exempel misskötte sin häst "kom vrensen igång". Foto Kungliga Biblioteket.

Busselaget hade enligt Dybeck sin storhetstid på 1600- och 1700-talen och bestod av sexton man, bondesöner och drängar, "de störste, mest groflemmade och starkaste i de två socknarna". Bussarna hade sina egna lagar och konsekvenserna om någon bröt emot dem var omedelbar uteslutning ur laget. Om de behövde hästar att rida på när de skulle någon stans så lånade de helt enkelt några ur närmsta hage, men de återlämnades alltid. Öja bussarna levde i någon slags Robin Hood-anda och tog ofta lagen i

egna händer för att rätta till olika "miss"-förhållanden: "Funno Bussarne en bonde hafva små och glesa skylar på sitt gärde, men grannbonden stora och täta, så, en vacker natt, jämnades eller rent af omvändes förhållandet på tegarne". En annan favoritsysselsättning var att palla frukt. Men "icke sällan, i synnerhet nattetid och i oväder, kunde man få se en af gående uttröttad gubbe, gumma eller ett barn upptagas på hästryggen och hemföras. – Ur sjönöd räddade de många, för Bussarne va alltid vågvilda."

I det dagliga livet rörde sig ungdomarna friare än andra åldersgrupper. Ungdomslaget arrangerade gillen, lekstugor och upptåg efter samma principer som byn i övrigt, det vill säga genom omgång och sammanskott. Man samlades i tur och ordning i de olika gårdarna och mat och dryck hopfördes antingen genom mer eller mindre festlig tiggargång i gårdarna eller genom knytkalas.

Ungdomslaget hade många viktiga funktioner. Det kunde till exempel utöva påtryckning och tvinga fram ett äktenskap vid barnafödsel. För föräldrar som försökte hålla friarna borta från sina flickor kunde konsekvenserna bli kännbara. Så här gick det för en gubbe i Mora:

På ett annat ställe var husfadern en gammal ilsken gubbe som hotade med gevär, ynglingarna lockade gubben ut i dörren. Det var en kall vinterdag, och gubben var iklädd endast skjorta och kalsonger barhuvad och barfotad. Utanför dörren väntade en tom *dyndjskrynda*, gödselskrindan vari de stoppade ner gubben, och sedan satte fart på ner till Orsasjön, varifrån gubben sedan fick försöka ta sig hem bäst han kunde, barfota på skaren, och halft ihjälfrusen som han var.

Sådana grova tilltag voro mycket vanliga här förr, men de blevo förståss lagligen beivrade. Detta hindrade dock inte att man fortsatte med otyget, och att deltagare ansågs vara hjältar bland den manliga ungdomen. (ULMA 4530)

På vissa ställen var ynglingalagets organisation fastare än på andra ställen. Så var det i Färnäs, Mora socken i Dalarna, där det fram till 1899 hölls en *ryttarstämma* vid Mikaelimässan i september. Första sommaren efter att gossarna konfirmerats fick de vänta med att fria tills de blivit upptagna i ynglingalaget vid ryttarstämman. De måste dessutom betala *friarplikt* som bidrag till kalaset. Om någon försökte smita från betalningen och fria i alla fall – stängdes han in i en svinstia och kunde få vara där hela natten tillsammans med någon stor sugga, tills han mjuknade.

Under ryttarstämman valdes en ålderman som hade bestämmanderätt, med uppgift att övervaka ordningen bland ungdomen. Vid stämman avdömdes straff och betalades böter. Ynglingalagets organisation påminner mycket om byalagets, som var de gifta männens organ. Stämman avslutades med supkalas och sammanskottsdans.

I Färnäs fanns det till och med skrivna lagar som rörde ungdo-

marnas beteende och speciellt ordningen nattetid. Ungdomarna höll ordning på varandra. Bötesbelagda brott var till exempel att kasta sten, slå sönder fönster, stjäla frukt och grönsaker och att vara ute efter klockan tio om vardagskvällarna. Belagt med bötesstraff var även om någon låste igen dörren utifrån för en kulla och hennes friare. Eller om en yngling, stadd på frieri hos en kulla, inte gav sig tillkänna om andra kom och ville in:

Det var så noga, så kullan skulle fram och tala om, hur det var. De tog fram kullan, som pojken varit hos och ej svarat och förhörde henne. Befanns han skyldig fick han plikta. (ULMA 1877)

Här kan vi se ett tydligt bevis på hur den sociala kontrollen fungerade.

Ordningen var så sträng att smågossarna var så rädda att de inte vågade vara ute sent på kvällarna. Om de påträffades ute efter klockan tio på kvällen, stängdes de in i en svinstia. "De tordes ej gå ett ärende om kvällen, om det vart för sent" (ULMA 1845:2). I Färnäs ansågs det vara en gammal sed att de äldre pojkar skulle hålla de yngre i styr (ULMA 1877).

HUR DET GICK TILL ATT GÅ UT OCH FRIA

Nu ska vi titta lite närmare på hur de nattliga frierierna gick till.

För att lättare kunna ta emot friare flyttade flickorna ofta ut i gårdens uthus på sommaren. Det kunde vara i loftbodar, klädbodar, lador eller höstall. Ett ålderdomligt ställe att sova på var fähuset. Det förekom på sina ställen i till exempel Dalarna fortfarande under 1600- och 1700-talet. Kullorna sov, som tidigare nämnts, på lavar, så kallade *hjällar*, under taket. Seden benämndes då *hjällgång*. Fördelen var att värmen från korna och från eldstaden, som fanns här för viss matlagning och bak, gjorde det möjligt för flickorna att bo här och ta emot friare även vintertid. Ett annat lämpligt ställe där man kunde ta emot friare ostört var i fäbodarna.

Om flickorna bodde med den övriga familjen inne i stugan om vintern, så hindrade det dem inte från att ta emot friare i alla fall. I Delsbo socken i Hälsingland berättade Brita Häll 1912 om en särskild "varmkammare för flickor", belägen inne i stugan. Den var placerad bredvid vardagsstugan så att ingen friare kunde passera obemärkt, utan att föräldrarna noterade det.

När de giftasvuxna flickorna sov i fähuset tog de gärna emot friare. Här var det varmt och därför kunde de ostört ta emot besök även vintertid. Dels kom värmen från de djur som samtidigt bodde här, och dels från eldstaden. Att bo i fähuset betraktades inte som särskilt ovanligt.

Friarna anlände i samlad tropp till gården. När de fått komma in och en av dem valts ut fick han klättra på stegen upp till sovhyllan under taket och den väntande flickan. Där fick friaren sedan tillbringa natten med henne. Men när under fällen kom han inte, i alla fall inte under denna friariets första fas, utan han fick ligga ovanpå.

I sina försök att få bort seden med nattliga frierier försökte myndigheterna att förbjuda förekomsten av sovhyllor i fähusen. Men resultatet blev oftast att sovhyllorna försvann men det nattliga frieriet bestod i alla fall.

Rekonstruktion från Älvrosgården, Skansen. Foto Sören Hallgren 1994.

När pojkhoppen skulle ta sig in hos en flicka fanns det olika sätt. De kunde börja med små diskreta knackningar på dörrar och fönster. Sedan följde en försiktig fråga med en önskan om att flickan skulle öppna. På sina håll fanns särskilda *friarläxor*, *friarrägglor* eller *roparvisor*, med omständiga frågor och svar, i vars innehåll man kunde tolka om intresse fanns. I Ångermanland kunde flickorna tacka nej till besök på följande direkta sätt:

Jag har gått i förbund med kudden
och i förening med fällen
och gett mig faen på:
jag häver ej upp dörren för
några pojkar nå mer

Om man inte lyckades tala sig in, slog man och bankade på dörrar och väggar och nästa steg var att dyrka upp låset eller lyfta ur fönstret och krypa in. En del pojkar gick och bar på dyrkar när de var ute och friade. Eftersom det inte lönade sig att låsa igen dörrarna, var det många gårdar som helt enkelt stod olåsta om nätterna, därför att det gick lugnast till då. Om flickan hade en speciell fästman hade han ofta en särskild knackning som hon kände igen (E.U. 19252).

När friarna hade berett sig tillträde till flickorna umgicks man en stund med att berätta historier och skämta med varandra och kanske röka lite pipa (E.U. 4400). Från Småland berättas att pojkarna brukade ta med sig en liten kattunge i innerfickan på rocken. "Inkomna, togs den fram och släpptes på stuggolvet, att ha trevligt åt, och beundra huru han var tecknad" (E.U. 9593).

När pojkhoppen sedan drog vidare var tillvägagångssättet vanligen att någon yngling skiljde sig från sällskapet och smög tillbaka till flickan. Men pojkarna kunde också välja ut den som skulle stanna, eller flickan själv. Följande exempel är båda från Hälsingland: Alla pojkarna kastade sina mössor till flickan i sängen. Hon kastade så tillbaka alla mössorna utom en. Den pojke, som rådde om den, fick ligga hos henne. Ett annat sätt var att pojkarna krängde av sig rockarna. Den som först fick rocken av sig fick gå till flickan i sängen. Om han inte blev mottagen, gjorde man bara om proceduren (E.U. 4400).

Det var noga vilka plagg som skulle tas av och i vilken ordning, enligt Brita Häll från Delsbo som "legat när gosse 40 gånger": "Först togs rocken af, sen väst och halsduk, den stickade tröjan och till sist mössan, som man lade ofvanpå tröjan. Han stod, när han klädde af sig... drog af stöflarne, ställde dem på sidan om stolen, eller lade dem om det var riktigt kallt under madrassen så de inte skulle tjäla"
Rekonstruktion från Delsbogården. Foto Sören Hallgren 1994.

På de stora Hälsingegårdarna ordnades på vintern ofta en särskild "varmkammare" inne i mangårdsbyggnaden där de giftasvuxna stintorna kunde ta emot sina friare. Sätten att välja ut den som skulle stanna var många. Stintan kunde exempelvis välja genom att alla pojkarna kastade sina mössor till henne. Hon kastade sedan tillbaka alla utom en och den pojke som rådde om den fick stanna. Det var inte mycket som skiljde mössorna åt, så hon måste hålla reda på hur favoritens band såg ut.

Rekonstruktion från Delsbogården, Skansen. Foto Sören Hallgren 1994.

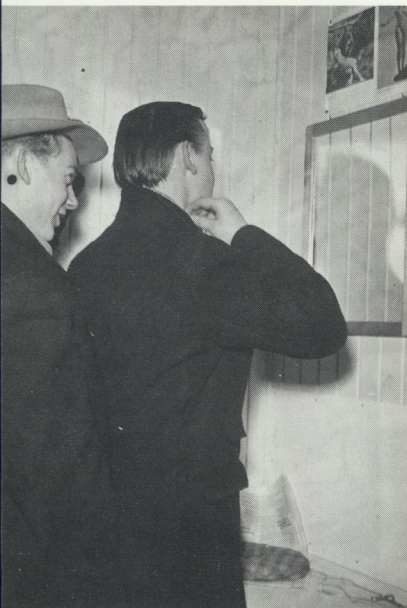
Om friaren blev godtagen eller inte berodde naturligtvis på flickans tycke och smak. Men även på annat. I alla fall enligt tidigare nämnda Brita Häll i Delsbo. Och hon borde ju veta, som hade "legat när gosse 40 gånger":

Det gick ej efter utseende och precis ej efter rikedom heller och ej efter ålder, utan efter anseendet. Full kunde han vara så mycket som hälst, men hade han suttit på häkte för något brott, eller hade han en hora med oäkta barn, då ville ingen flicka ha honom. Och på samma sätt berodde det på kvinnans anseende, för hade hon legat bort sej, då fick hon ej vara med ungdomen, och om hon skulle hjälpa till vid bröllop o.d. måste hon hålla sej undan och inte vistas tillsammans med den andra ungdomen. (HA)

I en uppteckning från Närke uttalade sig en skogvaktare som fått barn med en flicka "... såsom om en stor olycka emedan han nu förlorat alla utsikter att få gå till flickor om nätterna på sängelag." (HA)

Det gällde alltså att ha en fläckfri moral om man skulle anses pålitlig och få vara med. Men därutöver fanns det friare med särskild status, enligt Brita Häll i Delsbo:

En spelman blef sällan nekat att lägga sig, hur han än såg ut. Det var liksom stort, om man fick en spelman; ty det var lik-

"En sista justering av klädseln före kvällens fröjder. Gottlänningarna Tage Wahlgren och Carl-Ove Andersson samsas om spegeln. Adressen? Regeringsgatan 74, förstås!"

En bild från 1946 som visar ett par ynglingars förberedelser inför kvällens dans på Nalen. Foto Aftontidningen fotograferna. Ur Morgontidningens arkiv, Nordiska museet.

som grad på honom, och man fruktade hans hämd, för det kunde hända, att han vägrade spela, om den flicka, som nekat honom att ligga, kom upp på golfvet för att dansa. (HA)

En flicka som hade ett "gott öga" till en pojke kunde passa på om han vid en danstillställning eller på bröllop "tagit sig något för mycket till bästa". Då tog hon hand om honom och förde honom med sig hem till friare. (E.U. 1481)

BÄDDETIKETT

Vad beträffar själva liggandet fanns en rikt utarbetad oskriven "bäddetikett", som det var noga att man följde. Den handlade mycket om vilka kläder man fick ta av sig. När flickorna låg nedbäddade och väntade på friarna hade de i regel tagit av sig skor och klänning eller kjol och blus. De hade särk eller linne och underkjol och kanske strumpor på sig. De kläder friaren tilläts ta av sig gav oskrivna regler klara besked om. Han fick ta av sig rock, skor, väst och huvudbonad men absolut inget mer. I Mora var det noga att ingen pojke gick och friade utan *skimpa*, det vill säga förskinn. Tanken måste ha varit att skinnförklädet skulle fungera som ett slags hinder för någon "osedligare" verksamhet. Hur det kunde gå om man bröt denna oskrivna lag fick en yngling i Nusnäs erfara:

Pojkarna hade varit in och fått se, att skimpan hängde på sängstaken. Det var i stallet. Då tog de den och spikade fast den på laduväggen utåt sjögatan, där kyrkfolket skulle gå ned till kyrkbåtarna på morgonen, för att de skulle skämmas. Det var en stor skandal detta. Därför att de varit för nära varann. (ULMA 1877)

När passande antal kläder hade kommit av och friaren närmade sig sängen och flickan, så kunde han inte lägga sig ner hur som helst. Det fanns regler för det också. Följande är berättat av Brita Häll från Delsbo i Hälsingland:

Sen tog han upp fällen och lade sig ytterst i sängen, tog henne med endre armen under halsen och med den andra om lifvet. Hon lade sin ena arm om hans midja, den andre höll hon vid sidan. – Det var sådan lag på liggningen, ty kom det någon och såg, att man icke låg riktigt, så fick han roligt.

Från Mockfjärds sn, i Dalarna meddelade Daniel Brandt om förhållandena där på 1860–70-talen och om hur man låg bäst:

Förstod hon sin konst, gjorde hon en fördjupning eller smal "ränna" tvärs över bädden, där friarens vänstra arm under hennes midja kunde vila utan att känna något tryck från flickans kropp. (E.U.1481)

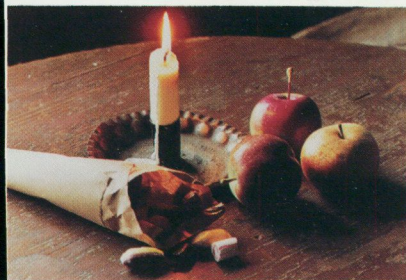
Anledningarna till att man låg ner under själva friandet är naturligtvis många, förutom att det kunde vara trevligt förstås. Om man hårdrar det hela så fanns det inget överflöd av sittplatser där flickorna sov i uthusen. Det var sparsamt möblerat och de sittmöjligheter som fanns var inte särskilt bekväma. Dessutom var det ofta kallt i rummen som för det mesta saknade eldstad. Och eftersom man var hänvisad till att fria om natten när vanligtvis trötthet infinnet sig, så ter det sig inte så konstigt att man låg ner. Hur skulle man annars ha gjort?

Flickan kunde ha en brännvinsflaska nerstucken bland sängkläderna att bjuda friaren på. Och han kunde ha med sig karameller, ett äpple eller en sirapsflaska till henne.

Jaha, så låg de då där och samtalande med varandra hela natten och lärde känna varandra, eller...? Alla tecken tyder på att det aldrig var fråga om någon allmän sedeslöshet. Däremot var det stor skillnad på det *kollektiva frieriet* och det därpå följande *enskilda frieriet*. Det kollektiva frieriet gick oftast mycket sedesamt till, med alla oskrivna lagar som kontrollerades noga av ungdomslaget. När sedan en friare enbart gick till sin utvalda, och alla visste om det och lämnade dem i fred, och de hade bestämt sig för varandra, då förekom det samlag före äktenskapet. Och blev hon med barn så visste alla vem barnafadern var och det var en oskriven regel att man skulle gifta sig. I de typiska nattfrieribygderna i Sverige, dvs Norrland och Dalarna, var det ovanligt med "oäkta" barn, men vanligt med *föräktenskapligt* avlade barn.

I Statistiska centralbyråns undersökning 1912 av för- och utomäktenskapliga barn i Sverige syns detta tydligt. Listan över antalet barn födda inom åtta månader efter bröllopet toppas av Kopparbergs län med 76,84 %. Samma resultat kan skönjas om man tittar i kyrkböckerna för äldre tider och räknar månader mellan vigslar och födslar. Det finns uppenbarligen ett samband mellan hög frekvens av föräktenskapliga förbindelser och nattfrieribygd. Men barnen blev inte "oäkta" utan föddes vanligen i "äkta" säng.

*Friaren kunde ha med sig litet traktering att bjuda flickan på.
Foto Sören Hallgren 1994.*

Men en förutsättning för att de nattliga frierierna skulle kunna förekomma var att alla inblandade kände till de oskrivna lagarna. Det gjorde inte alla de tillfällighetsarbetare i form av rallare, skogsarbetare, flottare och liknande, som invaderade de norra skogsbygderna vid 1800-talets slut.

Därigenom blev frieriet mera riskfyllt för bygdens flickor. Blev de gravida fanns inte längre något skyddsnät i den sociala kontrollen. Och friaren hann oftast försvinna innan havandeskapet konstaterats. Tidigare var byn mer homogen. Alla kände alla och allas släktförhållanden. Det fanns ingenstans att fly om man nu skulle vilja det – sin egen jord kunde man ju inte överge. För dal-kullornas del fanns ytterligare ett riskmoment när de begav sig iväg från hembygden på "herrarbete". Resultatet kunde bli att de födde barn anonymt i Stockholm eller att de återvände hem och födde "oäkta" barn. Det kan inte ha varit lätt för flickorna – de följde ju samma tradition i alla fallen. Sedan berodde det på friaren om hon blev hora eller hustru.

Förutsättningarna för att gå ut och fria förändrades också med de nya kommunikationerna, tåg, cykel och bil. Man var inte längre i lika hög grad hänvisad till den egna byn eller socknen när det gällde att hitta en äktenskapspartner. En annan nyhet som den nya tiden förde med sig var folkrörelsernas organiserade nöjesliv som så småningom ersatte ungdomslagets egna aktiviteter. Det kollektiva friandet kom att bli alltmer sällsynt, medan det individuella friandet bestod ännu en tid.

Bild från Kanal 1:s TV-föreställning av Strindbergs "Kronbruden" från 1990. Kersti spelades av Eva Österberg och Mats av Stephan Smith. Dramat handlar om den fattiga soldatdottern och den rike mjölnarsonen som förälskar sig i varandra mot släkternas vilja. En son föds och offras för att göra det möjligt för Kersti att gifta sig som "kronbrud", med oskuldens heliga och synliga symbol: brudkronan. Ett starkt personligt motiv hos Strindberg låg bakom berättelsen om kronbruden som skrevs 1902. Liksom Kersti och Mats lämnade Strindberg och Siri von Essen en gång bort sitt nyfödda barn till en så kallad "änglamakerska".

Barnet föddes strax efter deras giftermål och var därigenom avlat före äktenskapet. För barnet betydde bortlämnandet en säker död.

Kommentar: I de bygder i Norrland och norra mellansverige där det var vanligt med nattliga frierier var det däremot ingen större skandal om barnet föddes "för tidigt" inom äktenskapet. Tvärtom var det ganska vanligt, och de som i alla fall vigdes som kronbrudar slapp oftast undan med bötesstraff. På bilden ses kronbruden bära en vit brudklänning. På landsbygden, under 1800-talet, bar hon vanligtvis en helsvart klänning.

Foto Roman Kaczmar, SVT Drama.

VÅGEN IN I ÄKTENSKAPET

Efter att ungdomarna i nattfrieribygderna prövat sig fram med olika sängkamrater brukade i regel ett enskilt frieri utvecklas med en bestämd partner. Den fortsatta övergången till att betraktas som fästmö/fästman var ofta glidande och mer eller mindre hopkopplad med någon handling som till exempel formell trolovning. Ett tecken på att man hade bestämt sig kunde helt enkelt vara att pojken började bjudas på traktering i gården där han gick och friade. Nästa steg kunde bara vara att ta ut lysning.

Frieriets karaktär varierade under de olika faserna fram till äktenskap. De första kollektiva besöken var offentliga och stojiga, medan de därpå följande individuella besöken för att bekanta sig med en utvald flicka, ofta var så hemliga som möjligt. Efter att man "gjort visst", förlovat, trolovat sig eller tagit ut lysning, förändrades besöken återigen genom att friaren visade sig öppet på gården.

Det finns många tänkbara orsaker till hemlighållandet under mellanfasen. Man hade kanske inte bestämt sig och ville vara ifred från störande eller påverkande kommentarer. En annan anledning kunde vara att man inte ville "göra bort sig" innan allt var klart. Det hänger ihop med att man inte ville ha sin status på äktenskapsmarknaden förstörd. Om man kunde misstänkas för att ha "fått korgen" eller "kalvskinnet" var man inte särskilt attraktiv längre. Och det kunde i sin tur bero på att det ansågs skamligt att slå upp en förbindelse – alla kunde då misstänka att ens heder blivit fläckad. Att man gått för långt om man nästan haft fästmö/fästman. Det var kanske därför man väntade med att träda fram tills allt var klart. Och därefter gick det oftast undan.

Om man av någon anledning var osäker på vad föräldrarna skulle tycka kunde man också välja att vara försiktig tills man hade större möjligheter att gifta sig. Mycket pekar på ett långt enskilt frieri men korta förlovningar, antagligen på grund av att det sista stadiet innebar samliv med sexuellt umgänge, vilket gjorde att allt med giftermålet borde vara klart, ifall en graviditet uppstod. Eller också gifte man sig inte förrän det var nödvändigt. Från Grangärde i Dalarna sägs rakt på sak i en upppteckning att "konsumgänge skulle ej förekomma förr än efter lysningen till äktenskap. Ofta smög man sig till prästen och beställde lysning så att det kom som en överraskning för övriga på trakten." (E.U. 19252)

I Norrland och norra Svealand hade ungdomarna stor frihet vid valet av äktenskapspartner. Föräldrarna hade inte lika mycket att säga till om här, som i södra Sverige, där oftast de sociala och ekonomiska skillnaderna var mer betydande, vilket gjorde att föräldrarna hade större anledning att bevaka sina positioner.

I Dalarna drog sig inte kullorna för att fria själva. I Mora kunde en kulla som ville fria till en pojke be honom att göra en "ärkul" (rockhuvud till spinnrocken). Gjorde han en sådan till henne, så betydde det ett avgörande ja. Annars var svaret avböjande utan att vara sårande. Man kunde också vara mer rakt på sak som i Älvdalen:

En flicka från Näset by, började frukta, att hon skulle bli "gammkulla" (gammaljänta), varför hon sade till en av sina väninnor: "Äro, Keste, spyr Pär, bruor den, um an uil åvå mig!" (Hör på, Kerstin, fråga Per, bror din, om han vill hava mig!). Väninnan lovade att göra så. Någon vecka efteråt träffades väninnorna åter, och Kerstin sade: "Ig ar spuort Pär, og an uill" (Jag har frågat Per, och han vill). Så var den saken klar. (E.U. 1845)

För att få gifta sig var paret tvunget att gå till prästen för att förhöras i kristendomskunskap och läskunnighet. De fick också redogöra för sedligheten i sin samvaro. Om de lyckades övertyga prästen om att den blivande bruden var jungfru fick hon tillstånd att vigas som kronbrud. Utslaget hår och krona var kyskhetsens symbol.

På 1700-talet beslöts på vissa ställen att ynglingarna måste bryta ny odlingsmark för att få gifta sig. Så var fallet i exempelvis Älvdalen, Mora och Venjan i Dalarna. I Älvdalen kallades nyodlingen "giftasåkern". Orsaken var att "förhindra den skadliga hemmansklyvningen som framalstrat så många tiggare".

Byborna gjorde vad de kunde för att få ungarlarna inom byn att gifta sig. Från Öna i Mora kommer följande vittnesmål:

I detta syfte använde man sig av gammalt av en lång stör, som kallades *gammelgosskäppen*. Denna käpp var klädd i långa, röda band och upptill försedd med många koskällor. När ungarlen fick denna stör in i sin stuga, då visste han, att det var tid på att gifta sig. Byn inte bara ville det, utan också fordrade det. Gifte han sig, så bars käppen till nästa ungarl, som

I Mora förekom en särskild långdans med hissning av brud och brudgum. Här ses hur två brudgummar samtidigt hissas. De känns igen på de blå långrockarna och de vita strumporna. Under rockarna skymtar den vita fårskinnspälsen och förskinnnet. Dansen innebar att brudgummen dansade ut ur gossarnas krets och in i de gifta karlarnas. Målning av Stikå Erik Hansson (1823–1897) i Risa 1874 på beställning av Artur Hazelius på Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall.

ansågs vara i tur att gifta sig. Det var en skam att ha denna ungarlskäpp i sitt hus, och därför gjorde käppen i de flesta fall god verkan. Den höll alltid till i någon gård i byn. När gammeligossen nått den "som hopplös ansedda åldern av 35–40 år", borde käppen lämnas vidare till närmast yngre ungarl i byn. (Levander 1944:47)

UTTRÄDET UR YNGLINGALAGET

Bröllopet innebar för brudgummen ett utträde ur ynglingalaget och ett inträde i de giftas lag. I byalaget hade enbart de gifta männen säte, och på bystämmorna var det bara de som ägde talan.

Under själva bröllopfesten förekom tydliga övergångsriter där ynglingen synbart övergick från de ogiftas till de giftas lag. I Mora skedde detta med en särskild ringdans. Först dansade brudgummen med de ogifta karlarna. De hissar honom upp i taket och han dricker "pojkaras skål". Därefter dansar han med var och en av pojkarna – dansar ur pojkarnas krets. I deras ställe kommer nu de gifta karlarna in och proceduren upprepas varvid brudgummen

Till skillnad från brudgummen som hissades på karlarnas axlar, hissades bruden sittandes på en stol. Däruppe kunde hon få en "kristingkass" (babykorg) med barnkläder. Det skulle ge henne barn. Målning av Stikå Erik Hansson i Risa 1874 på beställning av Artur Hazelius på Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall.

upptages i deras lag. Sedan var det kvinnornas tur att dansa med bruden och det gick till på liknande sätt.

Den här övergångsceremonin var en mycket utbredd företeelse både i och utanför Europa. Med vissa variationer förstås. Från Småland, Västbo härad, finns en skildring från 1770-talet av brudgummens *Hyssöl*. Det innebar hissning och skåldrickning och därefter strid mellan "drängarne" och "de gifte" om brudgummen. Det kunde bli ett riktigt slagsmål, med sönderslitande av kläderna under högt oväsen. I Götaland brukade brudgummen krossa avskedsbägaren efter drickningen.

Det ligger nära till hands att tänka på dagens *svensexor* och *möhippor*, och ibland skedde avskedstagandet förr i tiden också strax före bröllopet, vid *sven-* eller *mökvällen*.

GÅ PÅ DOMPEN

Det fanns naturligtvis varianter på ungdomarnas nattliga nöjesliv. På vissa håll i mellersta och södra Sverige hade det kollektiva nattliga friandet med tiden till stor del ersatts av enskilt friande. Men

själva uppdelningen i par kunde ske gemensamt. I Västmanland, i Kumla socken, förekom det att "hoppningen" skedde vid Valborgsmäss:

Vallbomäss, var första stäsel-kvällån, hette det, och då skulle en pojke, stä (städsla) en jänta, att jöra sällskap mä, på dans å lekstuga, å följa mä åpp i bon, i hennes sommarbod på loftet å dela säng med "ty ensam skulle inte en jänta eller påjke gå, utan de skulle para säj" hette det. (E.U. 9500)

Andra tillfällen att träffas var på olika arbets- och uppestittarkvälar, då ynglingarna besökte flickorna som samlats för att utföra olika sysslor gemensamt. Det var inte ovanligt att man satt i lagården och spann och handarbetade. I Bohuslän passade pojkar på att hålla töserna sällskap när de lakade tvätt. Det kallades att ha *lagegille*.

En sed som verkar ha varit vanlig framför allt i västra Götaland var *uteliggning i höladorna*. På sina håll väntade man tre dagar efter att höskörden kommit in under tak. Därefter flyttade gårdens ungdomar ut för att ligga i höladan eller på höskullen under den del av sommaren som återstod. Anledningen till att man väntade några dagar, var att höt hettade under de första dygnen och därmed ansågs ohälsosamt att ligga i. Det kunde till och med börja brinna. Ibland kunde också ödlor och ormar följa med höt in i ladan, och det tog ett tag innan de hade försvunnit. Från Västergötland finns en skildring av hur själva liggningen gick till där:

De gingo till varandra ur den ena ladan i den andra, kröpo på firafötter och jamade som katter och lekte och killade och togo fatt på varandra, tills de slutligen somnade, tös och pojke, fram på natten ... kallades *springa laekatt*. (springa ladukatt)

En annan benämning på höliggningen, också från Västergötland var att *laemurten lekte* (ladumörten lekte), och pojkar kallades *laefriare* (ladufriare). Ett uttryck som förekom i Dalsland, Bohuslän och Värmland var *att gå på dompen*. I Värmland, Eskilsåter socken, sägs om både uteliggningen i höladorna och annat nattfrieri i skock att *de gick ut och skava...* "Lördagskvällen var den egentliga 'skavarekväl', närmast söndagskvällen och sist onsdagskvällen. Så det var tre skavarekvällen i veckan". Här låg alla "töserna" i en gård/by i samma hölada. "De bäddade de så att det blev hö runt ikring och höga kanter, så blev det en smal gång till

I 1800-talets ungdomslag på landsbygden var en av uppgifterna för de äldre ungdomarna att hålla efter de yngre. En liknande företeelse kan ses i nutiden i till exempel The Guardian Angels, "ungdomarna som vill stävja bråk bland sina jämnåriga... och vara en positiv förebild för ungdomar". På bilden syns de i Stockholms tunnelbana i sina karakteristiska röda baskrar och vita T-shirts. Gruppen grundades i Bronx i New York 1979 och kom till Malmö 1992 och till Stockholm 1993. Foto Niklas Ehlén, Dagen Foto.

detta lägret. Töserna brukade ta med sej mat dit, som de bjöd pojkarna på, när de kom. Själva skaverekväl 'hade töserna brännvin med sej ock'."

Att ungdomarna låg i hölador ansågs i Risveden i Västergötland ha det goda med sig, att det befordrade husdjurens hälsa och välbefinnande liksom förmågan att föröka sig. Genom fodret skulle ungdomens hälsa och livskraft övergå till husdjuren, trodde de.

Det verkar över huvud taget som om allmogen hade rätt stor tolerans när det gällde ynglingalagens framfart. Man kanske till och med tyckte att vissa av deras förehavanden var riktiga. Så hade man ju gjort själv som ung.

Det finns många likheter hos ungdomen av igår och idag. Ett liv i ganska stor frihet. Ett slags undantagstillstånd innan vuxenlivets allvar börjar. Idag finns det ju också olika mer eller mindre organiserade ungdomssammanslutningar och ungdomskulturer. En företeelse från förr, värd att lyfta fram idag, är hur de äldre medlemmarna i ungdomslagen tog hand om och höll efter de yngre. Dagens motsvarighet skulle väl vara Guardian Angels och Non Fighting Generation.

Ingenting är nytt under solen.

